

Героїчна оборона Чигирин в 1677—1678 рр.

Міжусобна боротьба козацької старшини за владу завдала Україні непоправної шкоди. Тисячі козаків, селян і міщан полягли у безцільних сутичках різних політичних угруповань, які в своїй більшості дбали не стільки за державні, скільки за власні інтереси. Ще більшими були жертви серед стариків, жінок і дітей. У роки такого лихоліття Україна втратила щонайменше 1 млн. своїх мешканців. Села і міста обезлюдніли, багато з них лежало в руїнах та попелі. Серед українського народу посилилась зневіра у можливість захистити епохальні завоювання періоду Б. Хмельницького. Тільки частина козацтва, старшини, міщанства і духовенства відстоювала політичний курс Б. Хмельницького, спрямований на захист і розбудову незалежної Української держави, хоч при цьому і несла тяжкі втрати. Але вона стала тим цементуючим центром, навколо якого групувались патріотичні сили України у своїй державотворчій діяльності.

Роз'єднаністю українського суспільства скористались уряди зарубіжних країн для розмежування українських земель і їх захоплення по частинах. Шляхетська Польща, султанська Туреччина і Московське царство неодноразово намагалися різними способами підкорити собі Україну або ж її частини. Незважаючи на героїчну протидію українського народу, шляхетській Польщі в 1667 р. вдалося закріпити за собою правобережну Україну, крім м. Києва і 30—40-верстної зони навколо нього. За умовами Бучацького мирного договору, підписаного 18 жовтня 1672 р. між Польщею і Туреччиною, Поділля і частина Волині відійшли до Туреччини. Польща змушена була визнати васальну залежність гетьмана Правобережної України П. Дорошенка від султана і його владу над Брацлавщиною та південною Київщиною. Внаслідок Бучацького договору значно погіршилося і без того тяжке становище населення Правобережжя. Турецькі і татарські війська спустошували край, палили міста і села, збирали людей у полон. Козацька старшина захоплювала селянські і козацькі землі, вводила додаткові податки і повинності, що викликало загострення внутрішньої боротьби в країні. Посилилось прагнення селян, міщан і козаків до підданства Росії, в особі якої вони продовжували вбачати єдиновірного захисника від гніту турецьких, татарських і польських феодалів та їх ставників. Російські гінці, що в цей час проїжджали через Україну, повідомляли в Москву про бажання українського населення Правобережної України возз'єднатися з російським народом². Правда, ці повідомлення були явно перебільшеними і дещо спотвореними. В дійсності жителі Правобережжя прагнули потрапити під захист Російської держави, при цьому сподіваючись зберегти за собою «козацькі права і вільності». В свою чергу, московський уряд не

скупився на такі обіцянки, чим привертав на свій бік все більше української людності.

В 1674 р. московський уряд, не порушуючи миру з Польщею, почав воєнні дії, спрямовані на визволення тієї частини Правобережної України, що перебувала під владою Туреччини і П. Дорошенка. Взимку російські війська разом з лівобережними українськими полками гетьмана І. Самойловича вступили на територію Правобережної України. Відкривалась перспектива об'єднання правобережних і лівобережних земель під скіпетром російського монарха й одночасно усунути з гетьманства П. Дорошенка. Місцеве населення скрізь зустрічало їх як своїх визволителів і подавало їм всіляку допомогу. Міщани і козаки Черкас, Канева, Рашкова та інших міст і сіл Правобережної України звернулися до російського командування з проханням про підданство³. Протягом короткого часу 10 правобережних полків — Канівський, Білоцерківський, Корсунський, Брацлавський, Уманський, Черкаський, Могилівський (на Дністрі), Кальницький, Торговицький і Павлоцький з усіма містечками і селами знову воз'єдналися з Лівобережною Україною, ввійшовши таким чином до складу Російської держави⁴.

Об'єднання основних українських земель у складі Московської держави мало б позитивне значення, якби московський уряд твердо стояв на сторожі цього акту всією своєю силою. Робити ж це він не міг чи не наважувався, що накликало на багатостраждальне населення Правобережної України нові лиха і нещастя. Коли влітку 1674 р. кримська орда напала на Поділля, то лівобережний гетьман І. Самойлович і воевода Г. Ромодановський поспішно відвели свої нечисленні загони за Дніпро, залишивши місцевих жителів напризволяще з їх проблемою. Татарські, а за ними й турецькі війська вчинили страшну розправу над мирним населенням, знищуючи і забираючи в полон всіх на своєму шляху. Тільки небагатьом вдалось втекти на Лівобережну Україну, проклинаючи П. Дорошенка⁵. І. Самойлович на Переяславській раді 27 березня 1674 р. був проголошений гетьманом усієї України.

Не бажаючи миритися з втратою тих українських земель, що перебували під протекторатом Туреччини, турецький уряд почав готуватися до війни з Росією. До кордонів України підтягувалися військові загони, підвозились гармати і військово спорядження, будувалися мости і переправи через річки, лагодилися дороги. Турецьке командування передбачало, насамперед, захопити важливі політичні і стратегічні центри на Правобережжі — міста Чигирин і Київ — та використати їх як плацдарми для дальшого наступу на Лівобережну Україну.

Підготовка Туреччини до війни не залишилась непоміченою у Європі. Російський резидент у Варшаві Василь Тяпкін восени 1676 р. повідомив про наміри турок московського царя, при цьому пропонувалось звернути особливу увагу на укріплення Чигирини і Києва. У квітні наступного року

вже литовський гетьман Михайло Пац попередив посланника, що турецькі війська переправляються через Дунай. Надходили повідомлення московському уряду і гетьманському правлінню про просування турецької армії й з інших джерел⁶.

З свого боку російський уряд вів активну підготовку до відсічі ворожої агресії. На Україну надсилалися війська, заготовлялися порох, ядра і продукти харчування, навколо міст спішно ремонтувалися старі й будувалися нові укріплення.

В умовах загострення обстановки на Правобережжі й падіння свого авторитету, правобережний гетьман П. Дорошенко йде на зближення з Запорозькою Січчю й складає перед І. Сірком свої гетьманські клейноди. Однак, московський уряд не визнав цієї акції і, спираючись на результати своїх дій у 1674 р., на початку осені 1676 р. переправляє царські війська на Правобережжя під приводом захисту його від турків і татар. Наприкінці вересня 1676 р. гетьман П. Дорошенко, зневірившись у можливості відновити соборну, незалежну Українську державу, відмовляється від гетьманства й визнає владу Московського царства. Цим актом, як вважають деякі дослідники, завершується національна революція XVII ст. в Україні⁷.

Московська і Українська держави опинились наодинці з однією з найсильніших тогочасних імперій, що реально претендувала на завоювання всієї Європи. Українські землі мали стати воєнним плацдармом прориву турецької армії в Центральну Європу. Відречення гетьмана П. Дорошенка від влади дало змогу мобілізувати сили Московської держави й консолідованих українських земель на захист від ворожої агресії, одним з головних об'єктів якої мав стати Чигирин, символ козацької України.

Гарнізон Чигирин був посилений трьома стрілецькими полками і козаками Ніжинського, Стародубського, Київського, Чернігівського і Прилуцького полків на чолі з полковником Г.Коровченком. Чисельність гарнізону досягла 4,5 тис. чоловік. В місті зосереджувалися великі запаси зброї і до 20 тис. чвертей хліба⁸. Чигирин на той час складався з двох частин — Нижнього і Верхнього міста. Міська фортеця була окружністю 375 сажнів (сажень — 216 см.). Навколо міста була збудована кам'яна стіна, по верху якої стояв дерев'яний палісад. Довжина міських стін становила 982 сажні⁹.

Влітку 1677 р. величезна турецька армія під командуванням Ібрагіма-паші рушила від Дунаю в Україну. У складі турецької армади перебував і Ю. Хмельницький, якого турецький султан перед цим звільнив з почесного ув'язнення у фортеці Єдикуле й призначив гетьманом та «князем Малоросійської України». Напевне, що співробітництво з турецькою Портою Ю. Хмельницький виправдовував діями свого батька, який в інтересах України також шукав у неї допомоги. Однак, на цей час ситуація вже кардинально змінилась і Ю. Хмельницькому довелося воювати вже не за права України, а тільки за гетьманську посаду під протекторатом Туреччини. У нього ще не пропала надія на підтримку старшини, рядового козацтва і

міщанства в ім'я відданості клану Хмельницьких, авторитет якого в Україні продовжував залишатись досить високим.

Ще напередодні вступу турок в Україну Ю. Хмельницький розіслав по українських землях універсал з вимогою визнати його владу, допомогти здобути гетьманську булаву, а відповідно і підкоритись султану. Вважаючи себе вже повноправним володарем України, гетьманич зажадав від польських урядовців вивести польські гарнізони з українських земель і не протидіяти йому. Цим самим наступ Туреччини зачіпав її інтереси Речі Посполитої, і так вже суттєво обрізані в попередні роки. Ю. Хмельницький великі надії в реалізації своїх планів покладав на Запорозьку Січ, добре знаючи її силу й авторитет в Україні. Але кошовий І. Сірко не змінив своєї ворожої позиції до Туреччини і Криму, а відповідний універсал Ю. Хмельницького відправив гетьману І. Самойловичу¹⁰.

По прибуттю під Чигирин, Ю. Хмельницький звернувся до захисників міста з закликом не чинити туркам опору і здатись на їх волю. Від імені турецького командування він обіцяв усім волю і підтвердження старих прав і привілеїв¹¹.

Турецька армія 3 серпня наблизилась до Чигирина. За свідченням сучасників, вона нараховувала понад 50 тис. турків, 19 тис. молдаван і волохів, 40 тис. татар, мала 60 гармат і величезний обоз¹². Загальна кількість турецької армії становила понад 100 тис. чоловік. Збудувавши укріплений табір, турки почали планомірну облогу міста.

3 перших же днів облоги відбуваються жорстокі бої. Під прикриттям артилерійського вогню турецькі сапери рили окопи і траншеї, поступово підводячи їх до міських валів, а козаки і солдати робили вилазки і руйнували їх. 3 серпня козацька кіннота вибила ворога з передових траншей і змусила його відійти на другу лінію укріплень. 6 серпня турки втягли гармати в свої окопи, а 7 серпня опівночі 1 тис. козаків і 800 солдатів, озброєних мушкетами, гранатами, бойовими сокирами і короткими списами, несподівано атакували їх. В короткому бою було вбито до 1 тис. турок, а решта втекла в укріплений табір. Зірвавши гармати і захопивши полонених, козаки і солдати повернулися в місто. Їх втрати становили 30 чоловік вбитими і 48 чоловік пораненими¹³. Проте, в ту ж ніч турки відновили роботи по відбудові пошкоджених укріплень і ще ближче наблизились до мурів.

Ібрагім-паша зробив спробу внести розбрат в ряди гарнізону Чигирина, запропонувавши українським козакам залишити місто і здатися на вигідних умовах. «А буде упрямством своїм пойдете и ныне не склонитесь и сами не придете... ни на кого не жалуйтесь», — погрожував паша¹⁴. У відповідь на цю пропозицію козаки посилили гарматний обстріл ворожих позицій і зробили нові вилазки.

Опівдні 10 серпня 600 стрільців і 800 козаків під командою стрілецького голови І. Дурова розгромили турецький загін, який охороняв інжене-

рні споруди. В бою загинуло кілька сот яничар і спагіїв. Втрати учасників вилазки становили 26 чоловік убитими і 50 чоловік пораненими¹⁵. Щоб не допустити подібних нападів, турецьке командування збільшило чисельність військ на передових позиціях, посилило охорону міських валів і наказало прикрити окопи та траншеї фашинами і гілками дерев. Встановивши гармати в безпосередній близькості від міста, турки піддали сильному бомбардуванню Верхній замок і незабаром майже повністю зруйнували Спаську башню і стіну навколо неї. Але захисники міста за короткий час збудували за нею нову стіну, засипавши проміжок між ними землею і приготувалися до оборони¹⁶.

З 11 серпня турецькі війська почали підготовку до вирішального штурму Чигирина. Їх гармати «безперервно стріляли на город і на фортецю, чим і всю фортецю, і стіни, і башні і розкати подирявили, і стіни дуже пошкодили і приміщення в них всі порозбивали»¹⁷. Пускаючи стріли із запальними гнотами, яничари спалили багато дерев'яних будівель і укріплень. Зробивши підкопи, вони заклали порохові заряди і висадили в повітря частину фортечного муру. В зроблений пролом кинулися яничари, але російські солдати і українські козаки відтіснили нападників і швидко ліквідували пошкодження¹⁸. Гарнізон міста відбив кілька таких штурмів знищивши сотні загарбників.

Проте і сили гарнізону Чигирина помітно танули. Протягом двох тижнів безперервних боїв загинуло багато солдатів і козаків, було знищено майже усі гармати і пошкоджено укріплення. Але серед захисників місте панувало патріотичне піднесення, дух взаєморозуміння і взаємодопомоги. Українські козаки і російські солдати пліч-о-пліч відбивали напади ворога, допомагаючи один одному в важкі хвилини бою. «Козаки, — писав очевидець тих подій, — приходили з нижнього міста у верхнє і руським людям допомагали, і руські люди ходили в нижнє, бились разом з козаками»¹⁹. В цих боях з повною силою виявилась бойова співдружність росіян і українців, без чого був немислимий успіх у цій нерівній боротьбі.

Тим часом, обложеним готувалась допомога. Воевода Г. Ромодановський і гетьман І.Самойлович 10 серпня 1677 р. об'єднали свої війська на р. Артополоті (між Пслон і Хоролом). До його складу, крім російських частин, входили Гадяцький, Лубенський, Ніжинський, Стародубський, Прилуцький, Чернігівський полки, а також сердюцький і компанійський полки²⁰.

20 серпня в Чигирин пробився 2-тисячний загін російських солдатів і українських козаків, посланий командуванням на допомогу гарнізону міста²¹. Він приніс звістку про те, що на виручку Чигирину ідуть головні сили російської і української армій. Це повідомлення влило свіжі сили в ряди захисників Чигирина.

В свою чергу, Ібрагім-паша зробив кілька відчайдушних спроб оволодіти Чигирином ще до приходу російсько-української армії. 22 серпня

турки висадили в повітря частину валу і кілька годин наполегливо штурмували місто, скрізь зустрічаючи героїчний опір солдатів і козаків. З настанням ночі козаки на човнах піднялися вверх по р.Тясмин і напали на турецький табір. Посіявши паніку серед турецьких солдат, вони захопили багаті трофеї і повернулися до замку²². 24 серпня турки пробили новий пролом у фортечній стіні і кинулися на штурм міста. Але козаки заздалегідь збудували за валом сильний ретраншемент і зустріли наступаючих яничар влучним вогнем²³. Залишивши десятки вбитих і поранених, турки відступили в свої траншеї. Окрилені успіхом, козаки вночі зробили вилазку і знищили чимало ворожих солдат. 25 серпня турки послали гарматний обстріл міста, не наважуючись проте на штурм замку. Причини такої нерішучості пояснюються тим, що Ібрагім-паша, дізнавшись про наближення головних сил російсько-української армії, мусив зняти з-під Чигирина частину своїх військ і кинути їх на прикриття переправ через Дніпро.

Тим часом, 25 серпня російсько-українська армія Г. Ромодановського та І. Самойловича підійшли до Дніпра в районі Бужинської пристані. До її складу входили 20—25 тис. українських козаків і приблизно 32 тис. російських солдат²⁴. Причому, більшість з них була озброєна однаковою вогнепальною зброєю з великим запасом куль і пороху. Російська артилерія (120 гармат) переважала турецьку як кількісно, так і якісно. Серед солдатів і козаків панувало патріотичне піднесення і бажання допомогти гарнізону Чигирин. Почалася підготовка до переправи через Дніпро. Багато човнів і плотів передало в розпорядження армії місцеве населення. Для висадки на правий берег і забезпечення переправи усіх військ командування виділило 2 солдатські і 2 козацькі полки. В ніч з 26 на 27 серпня зведений загін солдат і козаків непомітно для ворога переправився через Дніпро і відтіснив татарську варту, що прикривала переправу, від берега. Контратаки ворожих військ були відбиті рушничним вогнем і вогнем гармат з лівого берега Дніпра, заздалегідь націлених на позиції ворога²⁵. Окопавшись на березі, солдати і козаки протягом тривалого часу відбивали атаки татарської кінноти. Під прикриттям десантників решту ночі і наступний день продовжувалася переправа військ, гармат і військового спорядження. До ранку 28 серпня на правий берег Дніпра переправилось до 5 тис. чоловік і серед них козаки Ніжинського, Гадяцького, Полтавського полків та солдати полку генерала М. Кравкова²⁶.

На допомогу татарам Ібрагім-паша послав боснійські полки і анатолійських яничар. Турки і татари кілька раз «сильно наступали на війська наші, на том боку будучі», але зазнавши значних втрат, відійшли у свій табір.

28 серпня 15-тисячний загін солдатів і козаків під командою Г. Косогова та І. Новицького сміливо атакував противника на Бужинському полі. Зав'язався жорстокий бій, який в значній мірі вирішив долю Чигирин і усієї воєнної кампанії 1677 р. В битві особливо відзначилися солдатські

полки полковників С. Воейкова, С. Вестова, Г. Косагова і козаки Полтавського полку. Об'єднані сили татар і турок були розгромлені і кинулися тікати. «Гнались наші за ними, — говориться в описові військових подій під Чигирином, — але вони, не оглядаючись тікали до Крилова»²⁷. Наскільки великих втрат зазнав ворог свідчить те, що в бою загинули сини кримського хана і турецького паші та багато старших офіцерів турецької армії²⁸. Загальні втрати ворога становили 10 тис. чоловік вбитими і сильно пораненими²⁹. Розгромлені частини в паніці відступили до Чигирина, гарнізон якого мужньо відбивав штурми переважаючих сил ворога.

Звістка про поразку під Бужином і героїчний опір захисників Чигирина підірвали моральний дух турецько-татарської армії. Її становище стало критичним. Тому командування турецьких і татарських військ вирішило припинити облогу Чигирина і спішно відступити. Щоб замаскувати свої наміри, турки посилили артилерійський обстріл міста і під прикриттям ночі 29 серпня почали відступати, залишивши важку артилерію, «гранати, ядра гарматні, інші припаси і всяку рухлядь, призначену для забезпечення війська»³⁰. Незабаром відступ перетворився на панічну втечу. Кидаючи обози, майно і худобу, турецька армія відступала до Дністра.

Для переслідування відступаючого ворога командування виділило загін кінноти під команду полковника Г. Косагова і полковника Переяславського полку І. Лисенка. Дійшовши до Чорного лісу і захопивши кількох полонених, він через 3 дні повернувся в табір російських і українських військ. Другий загін кінноти, що складався з козаків-добровольців Полтавського полку, наздогнав великий турецький обоз, перебив охорону і захопив підводи з майном, багато коней, сотні волів та буйволів і велику суму грошей³¹.

В оборонних боях під Чигирином Запорозька Січ не брала участі. Однак, патріотичні почуття були досить сильні серед запорожців і одні з них на власний ризик шкодили загарбникам, громячи окремі їх загоони, інші допомагали лівобережним козакам при переправі через Дніпро під Бужином. Правда, гетьман І. Самойлович звинувачував кошового І. Сірка у змові з татарським ханом та підтриманні листування з Ю. Хмельницьким, на підставі чого просив московського царя не давати Запорозькій Січі жалування³². Правда, враховуючи стратегічну роль Запорозької Січі у боротьбі з Туреччиною і Кримським ханством, цар не погодився з пропозицією лівобережного гетьмана. У майбутньому далекосяжні плани московського уряду виправдалися.

Так закінчився перший чигиринський похід турецької армії. Незважаючи на значну перевагу ворога, гарнізон Чигирина протягом трьох тижнів мужньо відбивав напади ворога. Об'єднані військові сили Росії і України завдали відчутної поразки турецькій армії і змусили її відступити. В ході боїв турецька армія втратила понад 20 тис. чоловік убитими і пора-

неними. Втрати російських і українських військ становили понад 8 тис. чоловік³³.

Незважаючи на поразку під Чигирином у 1677 р., Туреччина продовжувала підготовку до нового нападу на Україну. Готувалися нові військові сили, відливалися гармати і ядра, заготовлялася вогнепальна і холодна зброя, військове спорядження. На літо 1678 р. відмобілізована турецька армія нараховувала понад 200 тис. чоловік. До її складу входили 70 тис. яничар і спагіїв, 50 тис. татар, 10 тис. молдаван і волохів, а також велика кількість допоміжних військ. Артилерія складалася з 176 гармат різного призначення³⁴. Армія мала спеціальні штурмові загони, які повинні були першими вриватися в проломи і вести вуличні бої.

Московський уряд знав про приготування султанської Туреччини і вживав відповідних заходів. З самого початку 1678 р. у Московії й Україні йшла активна підготовка до відсічі агресії турецьких загарбників. У планах московитського командування особливе місце займав Чигирин, як важливий стратегічний пункт на півдні країни. За кілька місяців солдати і козаки збудували ряд нових укріплень, відремонтували пошкоджені минулого року стіни, вали і рови, завезли 20 тис. пудів пороху, понад 3 тис. ядер, 500 бомб, більше 20 тис. чвертей хліба. Гарнізон Чигирини складався з 5550 російських солдат і 6163 українських козаків під командою досвідченого у військових справах воєводи І. Ржевського. Були введені додаткові сили, у результаті чого чисельність гарнізону зросла до 15 тис. осіб. Крім того, командування ввело гарнізони в Черкаси, Медведівку, Жаботин, Мошни та інші навколишні міста й містечка, які мали захистити населення від ворожих військ³⁵. У двох фортецях стояло 10 великих і 8 менших, 28 полкових і коротких картечних, 19 різнокаліберних гармат і 6 мортир. На міських же мурах було закріплено 15 різнокаліберних гармат³⁶.

В червні 70-тисячне російське військо Г. Ромодановського і 40-тисячне українське військо І. Самойловича рушили з Лівобережної України до Чигирини. 6 липня вони підійшли до Дніпра проти Бужанської пристані і почали переправлятися на правий берег. Переправа велась повільно і це використало турецьке командування для швидкого просування армії в напрямі Чигирини.

8 липня величезна турецька армія Кара Мустафи з'явилася під Чигирином і 9 липня почала штурм міста. Перший напад ворога був успішно відбитий солдатами і козаками. Ввечері того ж дня в Чигирин прибуло підкріплення: 1200 солдатів охтирського полку і 1 тис. сердюків. Вночі 2 тис. солдатів і козаків взяли участь у вилазці, під час якої знищили кілька десятків яничар і відбили 2 гармати. Намагаючись захопити Чигирин ще до приходу головних сил російсько-української армії, Кара-Мустафа 10 липня кинув свої війська на штурм міста. Під прикриттям гарматного вогню 17 хоругв яничар почали штурмувати міські вали. Запеклий бій тривав кілька годин і закінчився повною поразкою турок. Залишивши під стінами

міста 800 убитих, турецькі війська мусили відступити. Встановивши важкі гармати, ворог посилив обстріл верхнього і нижнього замків, задавши їм значних руйнувань.

Солдати і козаки не тільки мужньо захищали місто, але й постійно виснажували ворога частими вилазками, завдаючи йому великих втрат. Козаки «часто з Чигирина до шанців турецьких впадаючи, велику їм шкоду робили і у військах бусурманських ущербок», — згадував учасник тих подій³⁷. 12 липня за наказом І. Ржевського 3-тисячний загін солдатів і козаків напав на передові позиції ворога. Знищивши понад 2 тис. татар і турків та повсувавши гармати, які обстрілювали місто, учасники вилазки повернулися назад³⁸. У відповідь на цю акцію турецьке командування зробило чергову спробу оволодіти містом, яка, як і попередні, закінчилась безуспішно. На другий день після невдалого штурму турецька армія почала готуватися до тривалої облоги міста, в чому вона мала великий досвід. Одночасно Кара-Мустафа зняв з позицій 20-тисячний корпус і кинув його проти головних сил союзної армії, яка переправилися на правий берег Дніпра і безпосередньо загрожувала туркам.

13 липня російські та українські позиції атакували турецька і татарська кіннота. Зав'язався запеклий бій, який продовжувався з перемінним успіхом до самого вечора. Татарам і туркам вдалося потіснити полк В. Змієва, що стояв на лівому фланзі російської армії. Але в критичний момент по наступаючих лавах ворога відкрила нищівний вогонь російська артилерія і змусила їх зупинитися. Скориставшись цим, солдати і козаки перешикували лави, кинулися в контратаку і відкинули противника в його табір³⁹. Збройні сутички продовжувалися і наступного дня. 15 липня російські і українські війська перейшли в рішучий наступ. Цілий день тривав жорстокий бій, в якому брали участь десятки тисяч солдатів обох армій. Зазнавши великих втрат, турки відступили на старі позиції⁴⁰. Після цього почалися щоденні бої, які, проте, не дали відчутної переваги жодній з сторін.

28 липня на допомогу російській армії прибув 5-тисячний загін калмицької кінноти, на чолі з Каспулатом Черкаським. 30 липня стрілецькі козацькі полки, а також свіжі частини напали на авангард турецької армії повністю розгромили його. «Ворожих турецького султана і кримського хана людей сікли, — писав учасник того бою, — до чигиринського поля, багатьох побили і язиків піймали»⁴¹. За 7 кілометрів від Чигирина турецькі війська закріпилися на Кувачинських висотах, які блокували дорогу до міста. Російська і українська армії намагалися оволодіти ними з ходу, але безуспішно. Зв'язалися кровопролитні бої, в яких солдати і козаки проявляли чудеса героїзму і мужності. Незважаючи на сильний опір ворога, 1 серпня солдати полку О. Шепелева прорвали укріплені позиції і ввірвалися в турецький табір. У ході бою цей полк був відрізаний від головних сил і опинився в оточенні. Проте, солдати не розгубилися і, утворивши каре

протягом двох годин відбивали атаки татар і турок. Тим часом, солдатські полки і українські козаки, відкинувши турок, пробилися на виручку товаришам і врятували їх. Втративши 20 гармат і понад 500 чоловік убитими, турецькі війська кинулись тікати в напрямі Чигирина⁴². На переправах через р. Тясмин турки «від великого страху і тісняви багато подавились, з мостів попадали, і без ліку потопилися»,⁴³ — згадував один з учасників тих подій.

Переслідуючи відступаючого ворога, російсько-українська армія 4 серпня наблизилась до Чигирина і стала табором за 2—3 кілометри від міста. Проте, Г. Ромодановський та І. Самойлович не наважились переправитися через р. Тясмин і дати генеральну битву переважаючим силам турецько-татарської армії. На допомогу гарнізону Чигирина командування направило драгунський полк і 3300 стрільців, яким вдалося пробитися до фортеці⁴⁴.

В той час як під Чигирином точилися бої, в тилу турецької армії діяли загони запорозьких козаків. Вони нападали на обози турецької армії, громили підрозділи, відправлені для заготівлі продуктів харчування і фуражу. Козаки контролювали шляхи, якими йшло постачання турецьких військ. Запорожці на чолі з кошовим отаманом І. Сірком розгромили під Кизикерменом багато ворожих каторг, які везли продукти і військове спорядження турецькій армії під Чигирином, а також спалили мости через р. Буг і знищили застави, що їх охороняли⁴⁵. Дії запорозьких козаків викликали занепокоєння серед командування турецько-татарської армії.

Одночасно відбувалися жорстокі бої під Чигирином. Становище обложених постійно погіршувалось. За дні облоги турецькі війська впритул наблизилась до міського валу і почали обстрілювати місто запалювальними ядрами. Від пожеж згоріла більшість дерев'яних будівель і частина стіни. Використовуючи спеціальні знаряддя («бурави великі, залізні кирки, міхи кожані... і насоси»)⁴⁶ 800 саперів робили підкопи під вали нижнього замку. Захисники міста вже не могли, як раніше, їм перешкодити в цьому.

29 липня сапери зірвали підкоп і турецькі війська кинулися на штурм міста. В той час як частина козаків відбивала наступ турок, інша — розірвала найближчу церкву і колодами з неї закрила пролом. Захисники міста зробили кілька пересувних стін, якими закривали пошкодження. 30 липня 2 потужні вибухи зруйнували частину міських укріплень і в проломи ринулися яничари. Але «сердюки з іншими городовими козаками сильно їх на тих проломах побивали і в Чигирин вломитися ще не допустили», — повідомлялося в черговому донесенні російському командуванню⁴⁷. Козаки закрили пролом пересувними стінами і закидали їх з середини землею. 3-серпня солдати і козаки протягом двох годин відбивали натиск турецьких частин і змусили їх відступити в свої окопи. Під час відбиття штурму загинув І. Ржевський, здібний воєначальник і організатор захисту міста, який власним прикладом запалював солдат і козаків на героїчні подвиги.

Смерть І. Ржевського була тяжкою втратою для гарнізону Чигирина. Після смерті І. Ржевського чигиринським гарнізоном деякий час командував шотландський наймит на російській службі генерал Патрік Гордон, який описав ці події в своєму щоденнику.

Скориставшись пасивністю російсько-української армії, Кара-Мустафа 6 серпня кинув головні сили своєї армади на оволодіння Чигирином. Турецька артилерія засипала місто ядрами, руйнуючи укріплення і завдаючи тяжких втрат захисникам міста. В багатьох місцях фортечної стіни утворилися проломи, які солдати і козаки вже не встигали лагодити. Незважаючи на великі втрати, турецьке командування вирішило за всяку ціну захопити Чигирин. Невеликому чигиринському гарнізону довелося відбивати атаки усєї турецької армії, яка в десятки разів переважала його кількісно.

11 серпня турецькі сапери підвели під міські вали 3 підкопи і зірвали в них порохові заряди. Від вибуху загорілися ближні будівлі і незабаром загорілося все місто. В широкий пролом ринулися штурмові загони яничар і, незважаючи на героїчний опір солдатів і козаків, вдерлися в Нижнє місто. Майже цілий день йшли запеклі вуличні бої. Козаки трьох сердюцьких полків замкнувшись у башті, мужньо відбивали напади ворога. Два рази солдати і козаки відкидали противника за місто, але під натиском переважачих сил турок і татар мусили відходити за стіни замку⁴⁸. Сили були нерівні і в ніч на 12 серпня російське командування наказало чигиринському гарнізону забрати гармати, підпалити замок і відступити на протилежний берег р. Тясмина. Після героїчної місячної оборони гарнізон Чигирина залишив місто і з'єднався з головними силами російсько-української армії.

Незважаючи на часткову невдачу, російсько-українська армія зберегла за собою оперативну ініціативу і 12 серпня почала організовано відходити до Дніпра. Через 2 дні вона зупинилась поблизу Бужинської пристані і окопалась. Турецькі війська розташувалися поблизу і почали обстрілювати з гармат російський табір. Протягом наступних 6 днів солдати і козаки відбивали атаки турецької армії. Російські і українські війська часто переходили в контратаки, відкидаючи ворога за лінію його укріплень. Солдати і козаки рвалися до вирішального бою з ворогом, але нерішучість Г. Ромодановського та І. Самойловича зводила нанівець бойовий дух армії. Окремі загони добровольців робили часті напади на турецький табір, знищували живу силу противника, захоплювали гармати і військовоє спорядження. 16 серпня козаки Полтавського полку і сердюки під командою Ф. Жученка та І. Левенця напали на турецький табір і знищили кілька десятків яничар. На другий день козацькі полки атакували турецький обоз і захопили велику кількість військового спорядження та коней. «Козаки, — писав літописець, — то за відомом, то і без відома старших своїх, з обозу свого щоден-

но витікаючи, і на обози турецькі ударяючи, завжди їм завдавали втрат і сум'ять»⁴⁹.

18 серпня російські і українські війська атакували позиції турок і татар. Кровопролитний бій, в якому брали участь майже всі сили обох армій, тривав безперервно усю ніч. Зазнавши великих втрат, турецька армія 21 серпня змушена була відступити. І другий чигиринський похід не приніс турецькій армії бажаної перемоги. В ході воєнних дій турецькі війська втратили понад 30 тис. чоловік, з них 12 тис. загинуло під час штурму Чигирини. Втрати російської армії і українських козаків становили 10 тис. чоловік убитими і пораненими⁵⁰.

Після невдалих чигиринських походів султанська Туреччина не відмовилась від своїх загарбницьких планів. В 1679 р. готувався новий напад на Україну і південні російські землі. Але зосередження значних російсько-українських військових сил на Україні, гіркий досвід чигиринських походів зірвали агресивні наміри султанської Туреччини. Турецький уряд розпочав з Росією мирні переговори, які завершилися підписанням у 1681 р. Бахчисарайського мирного договору. Він фактично нівелював намагання патріотичної української громади закріпити об'єднання Правобережної та Лівобережної України у складі Московської держави. Однак, московський уряд упустив шанс на примноження своїх володінь за рахунок приєднання правобережних земель, що було досить реальним. У цьому випадку в своїй зовнішній політиці він пішов протопорним шляхом, випробуваним у протиборстві за українські землі з своїм головним противником Річчю Посполитою, розплачуватись українською територією, тобто, тим, що йому не належало. Це було явним порушенням умов Переяславської ради та Березневих статей 1654 р. Черговий відхід московського уряду від свої попередніх зобов'язань не залишав патріотичній знаті Гетьманщини нічого іншого, як виборювати Україні її попередній статус незалежної держави.

¹ Волков М. А. Россия и Польша в XVII веке // Чтения в Московском обществе Истории и Древности российских при Московском университете. — Кн. 3. — М., 1865; Смирнов Н. А. Россия и Турция в XVI—XVII вв. — Т.2. // Ученые записки Московского государственного университета. — Вып. 94. — М., 1946.

² Санін Г. О. Боротьба України і Росії проти турецької агресії // УІЖ. — 1971. — № 12. — С. 52.

³ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 117.

⁴ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. — Ч.1. — М., 1858. — С. 251.

⁵ Степанков В. Петро Дорошенко // Полководці Війська Запорозького. — К., 1998. — С. 118.

⁶ Санін Г. Україна в политических отношениях Российского государства и Османской империи (1667—84) // Україна в Центрально-Східній Європі. — К.,

2000. — С. 341.

⁷ Степанков В. Вказ. праця. — С. 119.

⁸ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — Спб., 1884. — С. 26, 49, 85, 133, 163, 203.

⁹ Осада крепости Чигирина турками в 1677 году // Новые ежемесячные сочинения (далі — НЕС). — Спб., 1788. — Ч. XXX. — Декабрь. — С. 18.

¹⁰ Сергієнко Г. Іван Самойлович // Володарі гетьманської булави. — К., 1994 — С. 365.

¹¹ НЕС. — Ч. XXIX. — Ноябрь. — С. 80 — 82.

¹² Там само. — С. 226, 284, 286—287, 369; Смирнов Н. А. Россия и Турция XVI — XVII вв. — Т. 2. // Ученые записки Московского университета. — Выг 94. — С. 136.

¹³ Соловьев С. М. история России с древнейших времён. — Кн. VII. — М. 1962. — С. 209; Попов А. Турецкая война в царствование Федора Алексеевича / Сборник статей. Без м. і р. — С. 178.

¹⁴ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 258.

¹⁵ Дневник генерала Патрика Гордона. — Ч. 2. // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете (дал — Дневник П. Гордона). — Кн. 3. — М., 1892. — С. 114.

¹⁶ Попов А. Указ. соч. — С. 163.

¹⁷ Бантыш-Каменский Д. Н. Источники малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 273.

¹⁸ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 365, 372.

¹⁹ Попов А. Указ. соч. — С. 170.

²⁰ Панашенко В. В. 300-річчя героїчної оборони Чигирина від турецько татарської агресії // УДЖ. — 1977. — № 8. — С. 127.

²¹ Літопис Самовидця. — С. 126; Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 293.

²² Дневник П. Гордона. — С. 119.

²³ Попов А. Указ. соч. — С. 167.

²⁴ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 298—299.

²⁵ Літопис Самовидця. — С. 126.

²⁶ Дневник П. Гордона. — С. 105—106.

²⁷ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 366.

²⁸ Смирнов Н. А. Указ. соч. — С. 140.

²⁹ Панашенко В. В. Вказ. праця. — С. 128.

³⁰ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 302, 366; Бантыш-Каменский Д. Н. Источники Малороссийской истории. — Ч. 1. — С. 272—274.

³¹ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 311—312, 349, 368.

³² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. — Т. 2. — К., 1990. — С. 419—420.

³³ Там само. — С. 478.

³⁴ Очерки истории СССР. Период феодализма XVII в. — М., 1955. — С. 524—525.

³⁵ Дневник П. Гордона. — С. 143; Панашенко В. Вказ. праця. — С. 128.

³⁶ НЕС. — Ч. XXXVI. — 1789. — С. 76.

³⁷ Летопись Величка. — Ч. 2. — К., 1851. — С. 455.

- ³⁸ Дневник П. Гордона. — С. 152.
³⁹ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 633—634.
⁴⁰ Там само. — С. 644—645, 683—685.
⁴¹ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 650—651.
⁴² Там само. — С. 652, 673.
⁴³ Киевский синопсис. — К., 1836. — С. 212—215.
⁴⁴ Дневник П. Гордона. — С. 165.
⁴⁵ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 666, 674.
⁴⁶ Там само. — С. 696.
⁴⁷ Акты ЮЗР. — Т. XIII. — С. 683.
⁴⁸ Летопись Величка. — Т. 2. — С. 465.
⁴⁹ Там само.
⁵⁰ Смирнов Н. А. Указ. соч. — С. 159—162.

* * *

Ганна Мельник
 (м. Київ)

Питання Східної Галичини в поглядах та діяльності польських національних демократів 1919—1926 рр.

Національне питання належало до найважчих і найскладніших внутрішніх проблем у Другій Речіпосполитій. Від способу його вирішення могла залежати майбутня доля Польської держави, тобто збереження її територіальної цілісності і політичної самостійності.

У відродженій Польщі ендеки — націонал-демократи — залишалися політичною силою, що значною мірою визначала політику урядів. З 1919 р. вони виступали під назвою Народно-національний союз¹. Ця партія стала найбільш репрезентативним угрупованням польського націоналізму². В її програмі від 27 жовтня 1919 р. підкреслювалося, що першочерговим завданням для поляків є постійне забезпечення кордонів, які мають включати всі землі з переважаючим польським населенням і цивілізацією. Відведення будь-яких земель іншим народам для того, щоб знайти їхню прихильність, є недопустимим. Польська держава має стати національно цілісною, з переважаючою польською культурою³.

Національні демократи відчували загрозу для польського народу, їхні побоювання про подальшу долю відродженої держави пов'язувались з внутрішнім і зовнішнім становищем Польщі⁴. Це відбивалося в офіційних виступах, в яких наголошувалось на тому, що «Польща оточена з усіх сторін неприятелями, які є ворогами польської держави»⁵.

Головним чинником у доктрині національних демократів була ідея національної держави⁶.